

Ч. Сасыкулова,
К. Карасаев атындагы БГУ

М.Ш.ЭСЕНДАЛДЫН АНГЕМЕЛЕРИНДЕ КӨРКӨМ СӨЗ КАРАЖАТТАРЫН ПАЙДАЛАНУУ ЧЕБЕРЧИЛИГИ

Көркөм адабий чыгарманын тили жазуучунун көркөм образ жаратууда эң негизги каражаты болуп саналат. Жазуучу автордук кеби үчүн, каармандарынын диалогу, монологу үчүн кылдаттык менен сөз жана сөз айкаштарын тандап алат. Каармандарынын образын так ачып, чыгармасынын көркөм тилин дагы да таасирдүү бериш үчүн жазуучу троптун түрлөрүн, эпитет, салыштыруу, фразеологизм, макал-ылакап, орду менен вульгаризм, архаизм жана историзм сөздөрүн колдонот.

Мемдух Шевкет Эсендалдын аңгемелеринин тили көптөгөн стадиялардан өтүп, өзгөрүүлөргө учураган. Жазуучунун биринчи этаптагы аңгемелеринде арабча, фарсча сөздөр экинчи этаптагы аңгемелерине караганда көбүрөөк орун алат. Мисалы, “Вейсел Чавуш” (Вейсел сержант) аңгемесинде төмөнкүдөй арабча жана фарсча сөз айкаштары кездешет. “*eda-yi istifhamkarane, eda-yi mahsusane, eser-i hayat, fecayi-i ihtiyaciyye, hareket-i igtişaiyye, hedaya-yi şitaiye, hey’et-i memurin, itibar-ı umumi, itmam-ı hayat, itmam-ı vazife, mana-yı dindarane, mecbur-i meracaat, mevaki-i askeriye, mevki-i mumtaz*” (Veysel Çavuş. 11-17-бб.). Бул сөз айкаштарындагы колдонулган сөздөр гана арабча болбостон, сөз айкашынын синтаксиси да арабча. Жогоруда мисал келтирилген арабча сөз айкаштары бүгүнкү күндөгү түрк тилинде колдонулбайт. Төмөнкүдөй сөздөр кездешет: *adalat, amel, beşuş, endişe-nak, faş, gayş-aver, hazf, ifham, iltizam, inkisar, inşirah, isticvab, istiğna, kadit, ma’yub, mağmum, mebhut, memlu, merbudiyyet* ж.б. (21-83-бб.). Булар бүгүнкү түрк тилинде төмөнкүдөй колдонулат: “*eda-yi istifhamkarane: soru sorana yakışır eda* (суроо сураган кишиге жарашыктуу усул), *eda-yi mahsusane: başkasında bulunmayan, kendine özgü eda / hissolanmış eda* (башкасында табылбай турган, бир гана кишиге таандык усул), *eser-i hayat: hayat alameti, hayat eseri, hayat belirtisi* (жашоодогу эмгеги), *fecayi-i ihtiyaciyye: zaruri belalar, musibetler, facialar* (кырсык, трагедия), *harekat-i igtişaiyye: karışıklık, kargaşa hareketleri* (башаламандык), *hedaya-yi şitaiyye: kışa ait, kışlık hediyeler* (кышка тиешелүү, кышкы белек), *hey’et-i memurin: devlet hizmetinde bulunan kimseler heyeti, topluluğu; me’murlar heyeti* (өкмөт кызматкери, чиновник), *itibar-ı umumi: herkese dair, herkesle alakalı, genel itibar* (бардыгына тиешелүү), *itmam-ı hayat: hayatı, omru tamamlamak* (жашоосун, өмүрүн толтуруу), *itmam-ı vazife: vazifeyi, görevi tamamlamak* (тапшырманы аткаруу), *mana-yı dindarane: dindar bir kimseye yakışacak tarzda bir sözden veya birşeyden anlaşılın anlam, mana* (дин жолундагы кишиге жарашыктуу усулда), *mecbur-i meracaat: bir yere mecbur olan* (бир жерге, орунга муктаж болгон), *mevaki-i askeriye: askeri mevki-ler,*

yerler (аскердик кызмат, орун), *mevki-i mumtaz: seckin mevki, yer* (тандоодон өткөн кызмат, орун), *mubadelat-ı ticariye: ticari değişmeler, değişimler* (содо-сатык), *muhimmat-ı askeriye: askeri muhimmat, harp malzemesi* (аскердик, согуш каражаттары), *sabr-ı tahammul: sabır ve tahammul etmek, sabretmek* (сабыр кылуу), *saffet-i masumane: gunahsızcasına, susuz olarak temizlik, paklık, halislik* (күнөөсүз), *tenbihat-ı resmîye: devlet adına veya devlet tarafından koyulan kurallar* (өкмөттүн койгон эрежелери), *te’sir-i amik: derin tesir, etki* (терең таасир), *te’sir-i meş’um: kotu tesir, etki* (жаман таасир), *ukde-i iştibah: şüphelenme* (күмөн саноо), *ummîd-i istilakarane: istila edene yakışır umut, umit* (үмүт кылуу), *za’f-ı hissiyat: hislerin zayıflığı* (сезимдеринин күчсүздүгү), *adalat: adaleler* (адилет), *amil: yaran, işleyen* (жасаган, аткарган), *beşuş: acık yuzlu, guler yuzlu* (жылдыздуу, маңдайы ачык), *bihuş: akılsız, sersem, bunak* (акылсыз), *endişe-nak: endişeli, korkulu* (тынчсызданган), *faş: meydana çıkmış, yayılmış, anlaşılmiş olan* (белгилүү болгон, жайылган), *hazf: 1. aradan çıkarma, çıkarılma* (арадан чыгаруу). 2. yok etme, silme, ortadan kaldırma, giderme, düşürme (жок кылуу), *ifham: bildirmek, anlatmak, maksadı bildirmek* (билдирүү, түшүндүрүү, максатын ачык кылуу), *inkisar: 1. kırılma, gucenme* (таарынуу). 2. beddua ve lanet okuma (каргыш кылуу), *inşirah: ferahlanmak, mesrur olmak* (жеңилдөө), *isticvab: 1. cevap istemek* (жооп күтүү). 2. Sorguya cekmek (суракка алуу). 3. Mahkemede şahidlerin ifadelerini almak (сотто күбөлөрдү суракка алуу), *istiğna: 1. aza kanaat etme, tokgozluluk* (канаат кылуу). 2. İhtiyacsizlik (эч нерсеге муктаж болбоо), 3. nazlanma; ağır davranma (наздануу). 4. Sekinme (тартынуу), *ma’yub: ayıplanmış, ayıplanan, bir kusuru ve eksiği olan* (уяткарылган), *mağmum: gamlı, kederli, tasalı, sıkıntılı* (кайгылуу, капалуу, армандуу), *mebhut: şaşkın* (таң калган), *memlu: doldurulmuş, dolu* (толтурулган), *mesel-engiz: omek veren* (мисал келтирген), *muahaze: 1. azarlama, çıkışma* (бирөөнү урушуу). 2. Darılma (таарынуу). 3. alay eder tarzda karşısındakini kucumseme (кемсинтүү). 4. Tenkid (сыңдоо), *muazzeb: eziyet ceken, azap icinde bulunan* (азап чеккен), *mudafaat: mudafaalar, savunmalar* (коргоонуу), *mudevver: dondurulmuş, tedvir olunmuş* (жолунан кайтаруу), *muellim: acı ve elem veren* (азап чектирген, кайгы алып келген), *muhlik: helak eden, olduren* (өлтүргөн, жок кылган), *muteallik: alakalı* (байланыштуу), *muteheyiic: (müteheyyic): heyecanlı* (толкундаган), *muvazenet: olcmek, denk olup olmadığını bilmek için tartmak* (өлчөө, тартуу), *sukuti: sessizlikte olan, cok ses cikarmayan, az konuşan* (сөз сүйлөбөгөн, аз сүйлөгөн), *surur: sevinc* (сүйүнүч), *taaccub: şaşma, hayret etme* (таң калуу), *ukde: duğum, bağ* (түйүн, түймөк).” (Котормо Эмрах Билгин).

Аңгемелеринде бул сыяктуу арабча жана фарсча сөздөр менен сөз айкаштарын колдонуу сөзсүз түрдө сүйлөмдүн синтаксисине да таасирин тийгизет. Аңгеменин тили оор жана жасалма болот. Мисалы, “O gun muhtarlara daha *tenbihat-ı resmiye* yok iken, bir gizli ses, bir *zefir-i girizan*, ordu emrini butun kulaklara dokmuştu.” (Veysel Cavuş. s. 53.). (Ал күнү жергиликтүү бийлик дагы *закондуу* күчүнө кирелек эле, бир сырдуу үн *күчүнүн бардыгына* аскердин буйругун бардыгына угузат) (котормо меники–Ч.С.).

Жазуучунун аңгемелеринин тилинин башаты Жаңы адабият доорунун тилинен алынганга күбө болобуз. Жаңы адабияттын таасирин жазуучунун аңгемелеринде орун алышы колдонулган сөздөрдөн жана сөз айкаштарынан ачык көрүнүп турат. Т.а. адабий чыгарманын тили күнүмдүк колдонулган тилден айырмаланып турушу керек, ал тил жогорку деңгээлде болуш керек деген девиз менен жазылат. Аңгемелердеги арапча жана фарсча сөздөрдүн башка колдонулган түркчө сөздөр да көчөдө колдонулган жаргон сөздөр колдонулбайт. Аңгемелеринде колдонгон түркчө сөздөр да адабий тилде колдонулган “китеп” сөздөрү колдонулат (Cetişli İ. Memduh Şevket Esendal).

Мемдух Шевкет Эсендал 1913-1919-жылдары жазган аңгемелеринде арапча, фарсча жана түркчөнүн адабий тили байкалат. 1912-жылы жарык көргөн аңгемелеринин тили жөнөкөй. Мисалы, “Азаттык келе жатканда” аңгемесин карап көрөлү. “Bu sabah kalın bastonuna dayanarak hukümet dairesine giden mudur beyi gorenler, her vakitki bir jandarma cavuşuyla ortak beslediği kazlarını saymaya gidiyor sanacaklardı. Fakat iş böyle değil!” (Hurriyet Gelirken, s.33). (Бүгүн эртең менен калың таягына таянып өкмөт үйүнө барган мүдүрдү көргөндөр жандарма сержанты менен чогуу баккан каздарын санаганы кетип баратат деп ойлоп эле) (котормо–Ч.С.). Мисалдан көрүп турганыбыздай, текстте бир да арабча, фарсча сөз же сөз айкашы кездешпейт. Түркчө сөздөр да күнүмдүк колдонулган, бүгүнкү күндө да окурмандын так түшүнө турган сөздөрдөн турат.

Аман Саспаев жана Мемдух Шевкет Эсендалдын аңгемелеринде пейзаждык сүрөттөөлөр орун алат. Ал пейзаждык сүрөттөөлөр эки жазуучуда эки башка берилет.

Аман Саспаев аңгемелеринде пейзажды, кандайдыр бир мейкиндикти сүрөттөөдө каармандарынын ички дүйнөсү менен байланышта ачып берет. Мисалы, “Мүрзөгө чейинки жолдо” аңгемесинде жайлоону сүрөттөө менен жазуучу окурманын жаңы бир окуяга даярдайт. “Арчалуу-Айрык жайлоосуна чыгуучулар кулжа айынын орто ченинде келип конуштанышты. Чөбү белге оролгон булак башы сайын боз үйлөр чоңоюп, түтүндөр тике асманга чубалжып, желелер көгөндөр тартылып, туландар жапырылды. Мындай түндөрдө кээде, адамдын бүт өмүрүнө багыт берген сезимдер жаралат. Түндө төрөлүп, түн жамынган ошол жөнөкөй, нары ыйык сезимдер адам өмүрүнүн жайнап ачылган кайталангыс байчечегин элестетет.” (325-б.). Бул сүйлөмдөрдө жазуучу салыштырууларды мол колдонот. Автор адам баласынын башына келе турган сүйүү сезимин “жайнап ачылган кайталангыс байчечек” түрмөгү менен экспрессивдүүлүктү күчөтүү менен берет.

Мемдух Шевкет Эсендал пейзаждык сүрөттөөлөрдү жана кандайдыр бир мейкиндикти дагы да жөнөкөй сүрөттөйт. Мисалы, “Бомба” аңгемеси мындайча башталат: “Gun kavuştu, ortalığa gecenin karanlığı dokulmeye başladı. Ağaçların taze yaprakları akşamın serinliğini emiyormuş gibi duruyor, yerleri bir sessizlik, akşamlara mahsus bir durgunluk kaplıyordu.” (25-а.). (Күн батып, айлана түндүн караңгылыгын жамына баштады. Бактардын жаңы ачкан жалбырактары кечки жууктун сериндигин эмип жаткансыды. Айлананы кечке тийешелүү бир ой баскандык бар сыяктуу.). “Bu aziz şairin hakikaten guzel odası varmış. Buyuk bir pencereyle aydınlanan bu oda bir guzellik, bir incelik sergisi gibiydi ve ufak tefek şeylerle oyle sevimli bir dağınıklık gorunuyordu ki, bu hali gordukten sonra, arkadaşımın değerli bir sanatkar olduğunu anlamamak mumkun değildi.” (Бул куттуу акындын чындыгында эле жакшынакай бөлмөсү бар экен. Чоң терезеден түшкөн жарык менен нурданган бул бөлмө сулуук, саркечтик көргөзмөсү сыяктуу эле жана майда-чүйдө нерселер менен ушунчалык көңүлгө жагарлык башаламандык көрүнүп турду эле, бул көрүнүштөн досумдун барктуу искусство адамы экенин түшүнбөө мүмкүн эмес эле, котормо–Ч.С.). (32-б.). Мисалдан көрүнүп тургандай Мемдух Шевкет Эсендал бөлмөнү сүрөттөөдө ашыры салыштырууга жол бербейт.

Мемдух Шевкет Эсендал Аман Саспаевге салыштырмалуу каармандарын жөнөкөй сүрөттөйт. Мисалы, “Сыдыка” аңгемесинде баш каарманды төмөнкүдөй сүрөттөйт: “Tutekoğlu Sarac Ibrahim Efendi oğlu Halil, Harbiye İkulu ikinci sınıfından bir genc; ince, uzunca boylu, geniş omuzlu, buday benizli, kara kaşlı gozlu bir delikanlı. Ağırbaşlı, doğru bir cocuk. Yalnız ustunde gencligin toyluğu, dikliği var.” (Түтекоглу Сарач Ибрахим Эфендинин уулу Халил Аскер окуусунда экинчи курста окуган бир жаш жигит. Арык, узун бойлуу, кең далылуу, буудай өңдүү, кара каш, кара көз болгон жаш жигит. Оор басырыктуу, туура жүргөн жигит. Болгону жаштыгынын берген балалыгы жана баш ийбестиги бар. Котормо Ч.С.) (148-б.). “İsmail Salih Bey'in Gazetesi” (Исмаил Салих мырзанын газетасы) аңгемесинде Исмаил Салих мырзаны да жогорудагы каарманга окшош сүрөттөйт. “İsmail Salih Bey yirmi uc-yirmi dort yaşlarında, guzel yuzlu, uzunca boylu, goğsu biraz cocuk, guzel sacı ve guzel gozlu bir genc.” (Исмаил Салих мырза жыйырма үч – жыйырма төрт жаштаранда, сулуу жүздүү, бир аз узун бойлуу, көкүрөгү ичине кирип турган, жакшынакай чачы жана сулүү көздөрү бар жаш жигит. Котормо–Ч.С.) (78-б.). Башка бир “Evdeki Hesaplar” (Үйдөгү эсептер) аңгемесинин каарманы сулуу жаш кыздын сулуулугун Мемдух Шевкет Эсендал эч нерсеге окшоштурбастан, эч бир эпитет колдонбостон жөн гана төмөнкүдөй сүрөттөйт: “Kızın babası da kızın cok guzel olduğunu goruyor, bu guzelliğın yarın bir hergelenin elinde hicbir işe yaramadan solup gideceğini düşünuyor, bu guzelliği tanıtmak istiyordu.” (Кыздын атасы да кызынын сулуу экенин көрүп турат, бул сулуулуктун эртең келген бирөөнүн колунда бекер соолуп каларын ойлоп, кызынын бул сулуулугун тааныткысы келди) (45-б.).

Мемдух Шевкет Эсендалдын биринчи этаптагы аңгемелеринин көркөм тилинин дагы бир белгилей кете турган жери, кээ бир аңгемелеринде көчөнүн, кахвенин (эркектердин чогулуп чай ичип, домино ойногон жайы) тилинин акырындык менен кире башташы. Мисалы, “El Malının Tasası” (чоочун кишинин мүлкүнүн кайгысы) аңгемесинин окуясы кахведе өтөт. Кахведеги карапайым кишилердин арасындагы диалогдорду жазуучу реалдуу чагылдырыш үчүн говор, жаргон жана жалпак тилди колдонот. “Hakki! diye seslendi Oteki: *Ne var?*” “*Ulan, adam mısın sen?*” (s.32). (Хаккы,-деп кыйкырды. Берки да: - эмне, - деп жооп берди. Эй сен адамсынбы?). (котормо–Ч.С.). Бул жерде ulan ne var сөздөрү түрк тилинде жаргон сөздөр катарына кирет. “Otlakcı” (Жатып ичер) аңгемесинде “Bu herif oylesi depil”, (Бул эркек андайлардан эмес) бул сүйлөмдө herif (хериф) сөзү түрк тилинде жаргон, “Butun sucum nedir; big sıgağa satmışım!” (Болгон күнөөм бир тамеки орогонум) бул сүйлөмдө sıgağa satmışım (жыгара сармышым) түрк тилинде жаргон сөздөр. “Bir Kap Koca” (Эрди-катын) “Gitmezsin de halt edersin?” (Барбай эмне кылат экенсин?) (орой варианты) (34-б.). “Evdeki Hesap” аңгемесинде “Uyuzun biri gelecek, beni isteyecek.” сүйлөмүндө “uyuz” (уйуз) (котур) сөзү кездешет. Жогорудагы мисалдар М.Ш.Эсендалдын көркөм каражаттарды колдонуу чеберчилигин айгинелеп турат.

Мемдух Шевкет Эсендалдын аңгемелериндеги сүйлөмдөр да лексикалык бирдиктери сыяктуу бир канча этаптан өтөт. 1920–1925-жылдары жазылган аңгемелериндеги сүйлөмдөрү түрк тилинин синтаксисине туура эмес курулган. Мунун бирден бир себеби арабча жана фарсча сөздөр жана сөз айкаштарынын көп колдонулушу. Дагы бир себеби Жаны адабиятчылардын девизи болгон “искусство искусство үчүн” урааны болот. Т.а. көркөм адабий чыгарманын тили күнүмдүк сүйлөшүү тилинен айырмаланып турушу керек деген принципти кармапнат. Мемдух Шевкет Эсендал да алгачкы аңгемелеринде бул принципти карманып жазат. Жазуучунун татаал сүйлөм куруу аракети да сүйлөм түзүлүшүнүн бузук болушун шарттаган. Сүйлөмдөрү жасалма, ашыры кооздолгон болуп, окурманды чыгармаларынан алыстатат. (Исмаил Четишли 177-б.). Мисалы, “Kalfa, derhal pek guzel bulduğunu, pek temiz bulduğunu pek hanım kadın gorduğunu soylemeye başladı; Talat, pek sessiz bir taze olduğunu ilave etti; Dilber sozlerini, saclarının uzunluğunu methetti ve ta vapura kadar, sonra Koprü’yu gecinciye kadar, sonra tramvayda muttasıl, uzun uzadıya, hatta soze karışan bir iki hanıma da tarif ederek bu lakırdıyı konuştular.” (Camlıca’daki Konak. s.43.). Бул сүйлөмдө көрүп турганыбыздай жазуучу үтүрлүү чекитти колдонот. Сүйлөм керексиз узартылган.

Мемдух Шевкет Эсендал 1925-жылдан кийинки аңгемелеринде керексиз татаал сүйлөмдөрдөн кутулуп, жөнөкөй жана түрк тилинин синтаксисине жооп бере турган татаал сүйлөмдөрдү курайт. Аңгемелеринде портреттик, пейзаждык сүрөттөөлөрдө деталдуу, майда-чүйдөсүнө чейин сүрөттөлөр ордуна так сүрөттөөгө өтөт. Жогоруда сөз кылган 1946-жылы кайрадан карап чыккан аңгемелеринде бул мүчүлүштүктөрдү да ондойт. Мисалы “Жаштык” аңгемесинде 1925-жылы жарык көргөн текст менен 1946 жылы оңдолгон варианттарын салыштырып көрөлү. “Yirmi dort, yirmi beş yaşlarında bir genc, arkasında, arkası acık, bir sadakor gomlek, ayağında acık renk bir pantolon, başını kanepenin kenarına koymuş, sağ yanına yatmış uyuyor, bir kolu da kanepeden sarkıyor.” (Gençlik, Meslek gazetesi, s.27, s.13). “Kumral bir delikanlı, tenis kılığma benzer bir kılıkta kanepenin ustune uzanmış, derin derin uyuyordu.” (Gençlik, Otlakcı, s.33. Ankara,2009.).

Мемдух Шевкет Эсендалдын аңгемелеринде аз болсо да түрк тилинин адабий тилинде колдонулбаган сөздөр орун алат. Мисалы, “Sıdika” аңгемесинде “Sen” dedi benim olen oğluma nasıl da okşuyorsun. Eşini ağlatan onmamış.” (158-б.) (Сен менин өлгөн уулума абдан окшош экенсин. Аялын ыйлаткан оңбойт.) “okşuyorsun” жана “onmamış” сөздөрү түрк тилинин адабий тилинин нормасында колдонулбайт. Мемдух Шевкет Эсендалдын аңгемелеринде дагы бир тилдик өзгөчөлүк, түрк тилинде “сурады” этиши барыш жөндөмөсүн талап кылат, бирок Мемдух Шевкет Эсендалдын кээ бир аңгемелеринде табыш жөндөмөсүн талап кылат. Мисалы, “Arabacıya yardım eden bir adam var, ondan sordum.” (43-б.) (Арабакечке жардам берген бир киши бар, ошондон сурадым), “Başını yerden kaldırmayarak arabacıdan sordum.” (Башымды жерден албай арабакечтен сурадым), “Evden sordu, kasabaya gitti, dediler.” (Үйдөгүлөрдөн сураптыр, айылга кетти дешиптир) (149-б.), “Telgrafçı kazadan sorar, oradan bize anlatırlar, onlar ne yaptılarsa biz de yaparız, dedi.” (Почточу кыздан сурайт, андан соң бизге айтып берет, алар да биз алардын кылганын кылабыз дейт) (38-б.)

Адабияттар

1. Alangu, Tahir, “M.Ş. Esendal’ın Edebiyatımızdaki Yeri”, Dost, C.VIII, S.32, Mayıs, 1960.
2. Andac, F., Oykucunun kitabı, İstanbul, 1999.
3. Arısoy, M. Sunullah, “M.Ş. Esendal’la bir konuşma.” Varlık, S.383, 1 Haziran 1952.
4. Buyrukcu, Muzaffer, “Bizim Cehov’umuz”, Yazko Somut, S. 36, 8 Nisan, 1983.
5. Cetişli, İsmail, Memduh Şevket Esendal – İnsan ve Eser, Kardelen Kitabevi, Isparta, 1999.
6. Nazif, Umran, “M.Ş.E.”, Secilmiş Hikayeler, C.VI, S. 5, Haziran 1952.
7. Sıtkı, Şahap, “Hikayeci Esendal”, Secilmiş Hikayeler, C.VI, S. 5, Haz. 1952